

Олександр МЕЛЬНИЧЕНКО

Національна академія державного управління
при Президенті України

Харківський регіональний інститут державного управління

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПОНЕНТІВ ІЛЛЕГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ВРАХУВАННЯ ЇХ РЕЗУЛЬТАТІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Систематизуються компоненти тіньової економіки. Виявляються їх ознаки, причини появи та наслідки поширення. Визначаються перспективні напрями удосконалення державної політики детінізації економіки України.

Ключові слова: державна політика, тіньова економіка, компоненти, детінізація.

Александр Мельниченко. Исследования компонентов нелегальной экономики как составляющая государственной политики детенизации национальной экономики

Систематизируются компоненты теневой экономики. Выявляются их признаки, причины возникновения и последствия распространения. Определяются перспективные направления совершенствования государственной политики детенизации экономики Украины.

Ключевые слова: государственная политика, теневая экономика, компоненты, детенизация.

Alexander Melnychenko. The research component of the illegal economy as part of public policy legalization of the national economy

Systematized components shadow economy. Their symptoms, causes and consequences of proliferation. Prospective directions of state policy shadows of Ukraine.

Key words: public policy, the shadow economy, components, legitimizing.

Реалізація прагнення людини максимізувати ступінь задоволення своїх зростаючих потреб зазвичай ускладнюється через необхідність подолати ряд об'єктивних і суб'єктивних перепон. Вибір того чи іншого способу досягнення бажаної мети (приховування доходу, крадіжка тощо) залежить передусім від мотивів індивіда, його можливостей (соціального статусу, повноважень) та індивідуальних характеристик (особистих якостей, ціннісних орієнтацій, інтересів). Порушуючи певною мірою чинні правові та соціальні норми, індивід тим самим віддає перевагу іллегальному типу поведінки. При цьому майже завжди залишається до кінця невизначеною імовірність викриття такого вчинку та притягнення до відповідальності її учасників. Оскільки власні «страхи» (внутрішні обмеження) доволі часто виявляються слабшими за особисті бажання, тому, особливо за умови слабкості зовнішнього (з боку держави та громадськості) контролю і м'якості ймовірного покарання, переважна більшість людей здійснюють неправомірні вчинки, тим самим

долучаючись до суб'єктів тіньової економіки – економічних процесів, які набули поширення через неспроможність держави забезпечити ефективну та справедливую діяльність економічних суб'єктів, мають певну міру протиправності, через що приховуються її учасниками й тому не знаходять свого відображення в офіційній статистиці [8, с. 23].

Характерно, що з розвитком суспільства відбувалось удосконалення не лише способів боротьби з проявами тіньової економіки, а й форм такої діяльності. Більше того, намітилась тенденція до поглиблення тінізації суспільних відносин – «широкомасштабного процесу проникнення тіньової економіки в усі сфери соціально-економічної діяльності, що доводить існування закономірного взаємозв'язку між легальною та нелегальною економікою» [13, с. 6]. Тіньова економіка має значний вплив на всі соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Фактично вона стала однією з органічних складових економічної системи, виконуючи певні системні функції: 1) частково вирішує низку поточних проблем, які легальні економічні відносини неспроможні вирішити; 2) входить у системну суперечність з інтересами довгострокового соціально-економічного розвитку, негативно впливаючи на нього у стратегічному вимірі [16].

Феномен тіньової (іллегальної) економіки супроводжує людство впродовж усієї історії його існування, однак уперше на офіційному рівні про нього заговорили в 1972 р., коли комісія Міжнародної організації праці виявила в Кенії наявність великого контингенту трудящої бідноти, яка працює в дуже важких умовах, виробляє товари та послуги, але не визнається й не реєструється державними органами влади.

Державна політика детінізації національної економіки має містити дві взаємоузгоджені складові: адміністративну й мотиваційну [16], а також спиратися на чинну нормативно-правову базу, яку формують: Закони України «Про основи національної безпеки України» (від 19 червня 2003 р. № 964-IV), «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» (від 28 листопада 2002 р. № 249-IV); Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на 2005 – 2010 роки» (від 3 серпня 2005 р. № 315-р); Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» (від 18 жовтня 2005 р. № 1615) та ін.

Однак попри достатнє організаційно-правове забезпечення діяльність органів державної влади в цій сфері залишається малорезультативною. За таких умов актуальною залишається проблема вдосконалення державної політики детінізації національної економіки.

Проблема детінізації національної економіки стала наріжним каменем дисертаційних досліджень ряду вітчизняних науковців, серед

яких слід відзначити О. Балко (застосувала системний підхід до аналітичної оцінки тіньової виробничої діяльності промислових фірм), І. Мазур (дослідила особливості детінізації економіки в трансформаційних суспільствах), А. Параскеєву (оцінила вплив тінізації діяльності вугільних шахт на їх фінансову результативність), О. Поліщук (удосконалила концепцію державного регулювання детінізації туристичного бізнесу), В. Поповича (висвітлив методологічні основи економіко-кримінологічної теорії детінізації економіки), В. Серафимова (обґрунтував соціально-економічну концепцію застосування державного механізму протидії тіньовій економіці) А. Фрадинського (висвітлив фінансові доміанти тіньової економіки) та ін.

Однак рівень тінізації економіки України залишається високим, а державна політика в цій сфері – переважно декларативною, а відтак недолугою. Саме тому серед наукової спільноти зберігається значний інтерес до цієї проблеми, про що наочно свідчать численні публікації у фахових виданнях різного спрямування. Так, А. Бугаєнко визначив причини, які роблять привабливими офшорні зони для відмивання коштів, а також можливі шляхи запобігання цьому негативному явищу [1]. О. Глущенко висвітлив особливості регуляторної політики стримування нелегального підприємництва в Україні [3]. О. Мірошніченко визначив можливості системної протидії розвиткові тіньової економіки й легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом із метою підвищення рівня національної економічної безпеки [9]. В. Павлов та В. Борейко дослідили обсяги та роль тіньового бізнесу в економіці України [10]. І. Приварникова і К. Степанюк проаналізували основні причини, які викликають збільшення тіньового сектору в Україні у період кризи, визначили його обсяги та, використовуючи досвід країн світу, сформулювали шляхи детінізації економіки [11]. А. Скрипник показав відсутність позитивних тенденцій у подоланні корупції в Україні, навіть під час зростання освітнього рівня [14]. Ю. Спасенко дослідив особливості експлуатації найманої праці як чинника розповсюдження тіньової заробітної плати й тіньових доходів [15]. О. Шарікова висвітлила особливості використання податкової політики як фактора легалізації тіньової заробітної плати [18].

Однак, визнаючи безперечні досягнення вищенаведених науковців, слід наголосити на необхідності конкретизації підходів до вдосконалення державної політики детінізації економіки України з урахуванням особливостей її компонент.

Метою статті є розробка пропозицій щодо вдосконалення державної політики детінізації національної економіки. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: 1) систематизувати компоненти тіньової економіки; 2) виявити їх ознаки, причини появи та наслідки поширення; 3) визначити перспективні напрями вдосконалення державної політики детінізації економіки України.

Аналіз наукової літератури уможливив виокремлення типів національної економіки за правовим критерієм, відповідно до якого слід виділяти:

- легальну («білу») економіку – сукупність галузей та сфер діяльності, які господарюють без порушення чинного законодавства;

- напівлегальну («світло-сіру») економіку – натуральне самозабезпечення населення; дрібні виробники та їх наймані робітники, що займаються певним бізнесом без отримання відповідного дозволу; діяльність комерсантів-посередників;

- нелегальну («темно-сіру») економіку – ведення бізнесу без державної реєстрації; ухилення від сплати податків; порушення в оплаті праці;

- кримінальну («чорну») економіку – контрабанда; корупція; рекет; «відмивання» та фальшування грошей; наркобізнес; торгівля людьми та людськими органами; незаконний продаж зброї; проституція; виготовлення та торгівля порнографічною продукцією; шантаж та ін.

В. Серафимов припускає, що компоненти тіньової економіки мають відмінний соціально-економічний рівень криміналізації: напівлегальний компонент – 25 %, нелегальний – 50 %, кримінальний – 100 % [13, с. 8], а отже, кожний з них потребує специфічного добору механізмів їх детінізації, які б максимально враховували особливості відповідних видів діяльності, контингент учасників і потенцію до легалізації. Але тіньова економіка ніколи б не досягла нинішніх масштабів, якщо б від неї не мали той чи інший зиск широкі верстви населення (хоча основну частину прибутків привласнюють організатори протиправної діяльності). Саме тому значний інтерес викликає дослідження причин, через які населення долучається до тіньової економіки і, що не менш важливо, яким чином така діяльність позначається на рівні та якості його життя.

У «світло-сірому» сегменті тіньової економіки зосереджені найбільш вразливі верстви населення (ті, хто втратив роботу, має часткову зайнятість, тривалу затримку з виплати заробітної плати чи низький її рівень), які не мають достатньо коштів для придбання найнеобхіднішого, тому змушені заробляти наданням послуг (наприклад, ремонтом житла, доглядом за чужими дітьми чи літніми людьми) та виробництвом на продаж товарів (виробів народних промислів, сільськогосподарської продукції) без отримання відповідних дозволів. Розмір таких доходів є незначним як у абсолютному вимірі, так і порівняно із затратами на їх адміністрування. Крім того, практично всі представники цього сегменту (у т.ч. мешканці міст) певну частину продуктів харчування отримують від ведення присадибного господарства.

Таким чином, «світло-сірий» сегмент тіньової економіки не має істотного впливу на диференціацію населення за рівнем їх добробуту, оскільки дозволяє найменш захищеним його верствам отримувати додаткові доходи і у такий спосіб менше потерпати від злиднів.

Розвиток підприємництва, приватизація та поширення інших атрибутів, притаманних ринковій економіці, призвели до того, що все більше бізнесових структур ухиляються від сплати податків, здійснюють свою діяльність без державної реєстрації й зловживають порушеннями в оплаті праці. На окрему увагу заслуговує «тіньова» заробітна плата, поширення якої має такі наслідки для учасників цього процесу: для підприємств – штучне зниження нарахувань на фонд оплати праці, здійснення тіньових обороток для забезпечення таких виплат, ведення подвійного бухгалтерського обліку; для держави – недоотримання надходжень до місцевих бюджетів (зокрема, по сплаті податку на доходи фізичних осіб), недофінансування міських програм, низька якість наданих суспільних і комунальних послуг населенню (наприклад, погані дороги, занедбані зони відпочинку тощо); для населення – зниження рівня соціально-економічної захищеності як сьогодні (у випадку звільнення, перебування на лікарняному, виходу на пенсію, оформлення кредиту), так і в майбутньому (під час виходу на пенсію). Однак «темно-сірий» сегмент тіньової економіки має не лише вади, а й низку достоїнств, а саме: збільшення насиченості ринку суспільно корисними благами власного виробництва; створення робочих місць та підвищення доходів не власників тіньового бізнесу, а й зайнятих у ньому пересічних громадян; ефективніший перерозподіл ресурсів, але без дотримання справедливості під час розподілу доходів від їх використання.

Отже, зиск від нелегальної діяльності має практично все населення: споживачі – купують товари та послуги за дещо нижчими цінами; виконавці – мають роботу та оплату за неї (до речі, зазвичай більшу, аніж за офіційного працевлаштування); організатори – отримують значні фінансові ресурси для подальшого їх використання для розвитку власного бізнесу (як тіньового, так і легального).

На протигагу «сірому», «чорний» сегмент тіньової економіки передбачає ті види діяльності, які завдають істотної шкоди суспільству в цілому або окремим індивідам, є суто кримінальними, а тому всіляко приховуються її учасниками та здійснюються за підтримки впливових осіб. Кожний вид кримінального бізнесу породжує в суспільстві ті чи інші проблеми: корупцію – неефективне державне управління, зниження довіри населення та бізнесу до влади; «відмивання» та фальшування грошей – дестабілізацію ситуації на грошово-кредитному ринку; крадіжки – відсутність гарантій захисту приватної власності; проституцію та порнографію – подрив суспільної моралі; наркобізнес – фізичну й моральну деградацію особистості; незаконний продаж зброї – військові конфлікти й тероризм; торгівлю людьми та людськими органами – порушення конституційних прав громадян щодо захисту їх життя й здоров'я; контрабанду – дестабілізацію ситуації на внутрішньому ринку товарів і послуг.

У «чорному» сегменті тіньової економіки задіяні всі верстви населення, але їх роль має істотні відмінності: багаті – фінансують, координують і контролюють; забезпечені – організують; бідні – виконують усю брудну роботу, яка для більшості з них є чи не єдиною нагодою змінити власне (злиденне) життя на краще. Відповідно до статусу в цьому бізнесі, її учасники мають і різний зиск: багаті – отримують надприбутки; організатори та виконавці – порівняно мізерну винагороду за ризик, а доволі часто відбувають покарання, коли силовим структурам потрібно поліпшити статистику з розкривання тих чи інших видів злочинів. Отже, найбільш забезпечена та наближена до влади верхівка суспільства паразитує на людських пороках і фактично підтримує життєдіяльність «чорного» сегменту тіньової економіки, що істотно ускладнює боротьбу з цим суспільним лихом. Натомість інша частина населення (наркомани, повії та інші суб'єкти тіньового ринку) отримують (доволі часто вимушено) сумнівні блага в обмін на власне здоров'я, свободу чи навіть життя. При цьому смерть (у тому числі насильницька) осіб, причетних до цього «бізнесу» (наркоманів, повії та інших) сприймається широким загалом доволі байдуже, що є додатковим свідченням низької оцінки людського життя в нашому суспільстві [7, с. 102 – 104].

Характерно, що хоча розвиток нелегального бізнесу й сприяє поглибленню диференціації населення (головним чином, за рахунок різниці в статках осіб із середніми та низькими доходами), але більшістю сприймається доволі позитивно, оскільки ті вже зараз отримують певний зиск, тоді як детінізація (особливо на перших її етапах) «темно-сірого» сегменту тіньової економіки призведе до істотного зниження рівня життя населення не лише через втрату нелегальних доходів, а й через відсутність адекватних компенсаторів (створення нових робочих місць у реальному секторі економіки, виплати соціальних трансфертів тощо), здатних забезпечити тогожні за розміром доходи.

Легалізація кримінальної діяльності (кримінальних доходів) є неприпустимою відповідно до чинних правових і соціальних норм. Однак особи, які займають ключові позиції в «чорному» сегменті тіньової економіки, навряд чи забажають добровільно відмовитись від власних надприбутків. Натомість структурні підрозділи МВС виявляють помірну активність для припинення таких незаконних дій, що може бути непрямым підтвердженням їх зв'язків з кримінальними структурами. Причиною цього вважають корупцію, викоренити яку повністю неможливо, а от зменшити її негативний вплив на суспільні процеси – цілком реально.

Детінізація доходів населення повинна здійснюватись відповідно до міри протиправності кожного виду тіньової діяльності. А також вона має бути спрямована на запобігання збіднінню широких верств населення. Так, порівняно легко можна легалізувати доходи, які

отримують у «темно-сірому» сегменті (зокрема, за рахунок легалізації тих господарюючих суб'єктів, хто здійснював свою діяльність без державної реєстрації). Натомість через їх кримінальність, легалізувати доходи «чорного» сегменту тіньової економіки вбачається неможливим. Виключенням можуть стати доходи від торгівлі людськими органами та стовбуровими клітинами, і то лише за умови зміни чинного законодавства й жорсткого контролю з боку держави за цим процесом, що дозволить не лише спрямувати частину тіньових фінансових потоків на потреби суспільства (у тому числі розвиток вітчизняної системи охорони здоров'я), зменшити рівень криміногенності в країні, а й урятувати життя та поліпшити здоров'я багатьох співвітчизників [7, с. 243 – 244].

Донині серед дослідників відсутня єдність щодо типологізації компонент національної економіки, але в цілому підтверджуються запропоновані нами основні чотири типи (таблиця).

Компоненти національної економіки за правовим критерієм

Автор	Компоненти			
	Легальна «біла»	Напівлегальна «світло-сіра»	Нелегальна «темно-сіра»	Кримінальна «чорна»
Рекомендації Мінекономіки [12]	Легальна	Прихована		Незаконна
З. Варналій [16]	Офіційна	Неофіційна	Іллегальна	Кримінальна
З. Варналій [2]	Офіційна	Неформальна	Підпільна	Незалежна
О. Глущенко [3]	Формальна	Неформальна, неврахована	Прихована	Нелегальна
Г. Енторф [19]	Офіційна	Домашня	Комунальна	Підпільна
Т. Корягина [4]	Офіційна	Недетермінована, стохастична, легальна та напівлегальна, «сіра»		Детермінована, організована, «чорна»
А. Красніков [5]	Легальна	Некримінальна		Кримінальна
В. Мандибур [6]	Офіційна	Напівлегальна, «сіра»	Нелегальна	Кримінальна, «чорна»
О. Мірошніченко [9]	Легальна	Прихована	Неформальна	Нелегальна
В. Серафимов [13]	Законна, офіційна, «біла»	Друга, «біло-коміркова»	Неформальна, «сіра»	Підпільна, «чорна»
О. Турчинов [17]	Офіційна, «біла»	Неформальна, «світло-сіра»	Законспірована, «темно-сіра»	Кримінальна, «чорна»
О. Шарікова [18]	«Біла»	«Сіра»		«Чорна»

Ураховуючи специфіку компонентів іллегальної економіки, вбачаємо перспективним виділити такі напрями вдосконалення державної політики детінізації економіки України:

– забезпечення рівної відповідальності всіх за правопорушення;

- унеможливлення використання коштів, отриманих незаконним шляхом, у тому числі за рахунок декларування витрат;
- сприяння збільшенню легальних доходів населення;
- спрощення дозвільної системи та системи оподаткування;
- посилення відповідальності економічних суб'єктів і посадових осіб за здійснення, сприяння чи невтручання в «тіньову» діяльність;
- стимулювання громадськості до участі у профілактиці, попередженні та виявленні фактів правопорушень в економічній сфері тощо.

Отже, детінізація економіки – це комплекс взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних заходів, що дозволять не лише легалізувати «тіньову» діяльність підприємств без скорочення обсягів виробництва і втрати їх виробничих потужностей та ринків збуту, а й забезпечать істотне зменшення масштабів кримінальних компонентів тіньової економіки, що, зрештою, сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в країні. За правовим критерієм слід виділяти такі компоненти національної економіки: легальна («біла»), напівлегальна («світло-сіра»), нелегальна («темно-сіра»), кримінальна («чорна») економіка. «Сірі» компоненти іллегальної економіки можуть бути порівняно швидко й легко детінізовані, натомість більшість «чорних» компонентів, передусім зважаючи на їх суспільну небезпеку, підлягають терміновій ліквідації. Продовження наукових розвідок за даною проблематикою сприятиме створенню необхідного інструментарію для детінізації національної економіки та подальшого поліпшення соціально-економічної ситуації в країні.

Список використаних джерел

1. **Бугаєнко А. В.** Офшорні юрисдикції як ідеальне середовище для легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом / А. В. Бугаєнко // Економіка та держава. – 2010. – № 10. – С. 78 – 80.
2. **Варналій З. С.** Тінізація малого підприємництва (економічні та правові аспекти) / З. С. Варналій. – К. : Вид-во ШППУ, 1998. – 56 с.
3. **Глущенко О. О.** Регуляторна політика стримування нелегального підприємництва в Україні / О. О. Глущенко // Регіон. економіка. – 2009. – № 1. – С. 191 – 200.
4. **Корягина Т. И.** Экономическая безопасность: критерии, современное состояние и перспективы / Т. И. Корягина. – Режим доступа : www.nasledie.ru/oboz/html.
5. **Красников А. Ф.** Теневая экономика и экономическая преступность / А. Ф. Красников. – Режим доступа : www.osi.omskreg.ru. 2001.
6. **Мандибур В. О.** Шляхи подолання економічної злочинності і корупції в Україні / В. О. Мандибур ; [кол. авт.] // Економічні злочини: попередження і боротьба з ними : міжвідом. наук. зб. – К., 2001. – Т. 25. – С. 198 – 261.
7. **Мельниченко О. А.** Державна політика щодо підвищення рівня та якості життя населення : дис. ... д-ра наук держ. упр. : 25.00.02 / Мельниченко Олександр Анатолійович. – Запоріжжя, 2010. – 448 с.

8. **Мельниченко О. А.** Тіньова економіка: полеміка щодо визначення поняття / О. А. Мельниченко // Міжбюджетні відносини та податкова політика в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2004 р.). – Х. : Магістр, 2005. – С. 21 – 23.

9. **Мірошніченко О. В.** Іллегальна економіка та фінансові операції з легалізації незаконних доходів у контексті економічної безпеки / О. В. Мірошніченко // Фінанси України. – 2010. – № 9. – С. 49 – 60.

10. **Павлов В. І.** «Тіньовий» бізнес в економіці України / В. І. Павлов, В. І. Борейко // Економіка та держава. – 2009. – № 3. – С. 8 – 10.

11. **Приварникова І. Ю.** Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зменшення / І. Ю. Приварникова, К. В. Степанюк // Держава та регіони. – 2010. – № 2. – С. 163 – 167. – (Сер. «Економіка та підприємництво»).

12. **Рекомендації** щодо інтегральної оцінки обсягів тіньової економіки : наказ Міністерства економіки України від 3 черв. 2005 р. № 156. – Режим доступу : www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.

13. **Серафимов В. Н.** Державний механізм протидії тіньовій економіці : автореф. дис. ... канд. держ. наук : 25.00.02 / Серафимов В. Н. – Донецьк, 2007. – 21 с.

14. **Скрипник А.** Освіта, індекс сприйняття корупції та мотиваційні моделі корупційної поведінки / А. Скрипник // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 59 – 71.

15. **Спасенко Ю.** Експлуатація найманої праці як чинник розповсюдження тіньової заробітної плати і тіньових доходів / Ю. Спасенко // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 4. – С. 34 – 38.

16. **Тіньова** економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія / за заг. ред. З. С. Варналія. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua.

17. **Турчинов О. В.** Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О. В. Турчинов. – К., 1996. – 296 с.

18. **Шарікова О. В.** Податкова політика як фактор легалізації «тіньової» заробітної плати / О. В. Шарікова // Держава та економіка. – 2010. – № 6. – С. 49 – 52.

19. **Entorf Н.** Illegal migrants and rational behaviour: Modelling the market for illegal migration, mimeo / Н. Entorf. – Universität Würzburg, 1998. – 568 p.

Надійшла до редколегії 28.01.11